

Gyarmati György

KI EMLÉKSZIK RÁJUK?

Amikor „fellazult tételben fogalmazódott meg a világ”. Magyarország a hatvanas években. Szerkesztette Ólmosi Zoltán – Szabó Csaba, MNL Országos Levéltára – L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2013, 352 oldal

A hatvanas évek mintha „önálló életet” kezdene élni a honi történetírásban. Az '56-os Intézet évtizedes kutatási projektjének hozadékaként több tanulmánykötet koncentráll erre az időkorre. Korszakos politika- és – újabban – társadalomtörténeti monográfiákban többnyire ez a korszak a legkidolgozottabb fejezet. Magyarázatul szolgálhatna erre, hogy a tágabb értelemben vett közelmúltfeltárás kezd túllépni az 1956-os forradalom és szabadságharc súlypontos „slágertémáján”, ami leginkább a félévszázados évforduló környékén hozott historiográfiai cunamit, de nem feltétlenül erről van szó. Azért nem, mert ha a közreadott munkák megjelenési évét tekintjük, ez a boom már előbb megindulóban volt. Targyilag nézve pedig alighanem azért, mert a Szovjetunió által determinált európai „kommunizmus-projekt” történetében a szatellitországok ekkortól kezdtek saját arcéleket felmutatni, birodalmi protektorátusokból differenciálódó, „nemzeti” államszocializmusokká formálódni. Ez pedig messzemenően illeszthető volt az 1990 utáni szuverenitás-visszaszerzés, a megerősödő – s egyben újrafogalmazott – nemzeti identitáspolitikák történetírói vonulatába úgy, hogy a poszkommunista térség tömegesen hozzáférhetővé lett irataiból („levéltári forradalom”) sorra láttak napvilágot dokumentumközlések, feldolgozások. Az pedig, hogy van létjogosultsága a jelzett „hatvanas évek” alcímmel újabb konferenciát szervezni, majd ennek hozadékát közreadni, arra is utal, hogy bőven van még eddig nem bolygatott forrásanyag. Mi az, hogy: a fejüket erre adók egyelőre „befelé ássák magukat” a nevesített évtizedről fennmaradt iratok kásahegyébe.

Nem pontszerű *fordulópont; váraozásteljes reménykedés; az átmenetiség bizonytalansága; konszolidáció és reform.* A szerkesztői bevezető az említett fogalmak változástengelye mentén jelöli ki a hatvanas évek elbeszélésének fősodrát. Nem marad el annak említése sem, ami több tanulmánynak is elrugaskodási pontja: még erősen érződnek a vérben-vasban fogant régi-új rendszermodell enyhülés előtti „hideg napjai”. Nincs magyarázat viszont arra, hogy miért kategorizálják – általánosítva – *ellenzéknek* azokat az akkoriban még sokkal inkább *ellenségnek* tekintetteket, akikkel a rendszer eszerint bánt – vagy bánt el. A tizenöt szerző ugyanennyi írásának címe-tárgyköre első pillantásra patchwork benyomását kelti. Csak beljebb hatolva derül ki: a kezdetben legfeljebb szabad asszociációt kínáló szövegtestek között mégiscsak meg-megbújnak „ölelkező rímek” a kötet lapjain.

Szabó Csaba bevezető tanulmánya két historiográfiai problémát villant fel. Gyorsan berekesztett nyitó exkurzusa olyan, mint amikor a reneszánsz felfedezi a perspektivikus ábrázolást. A politika hétköznapokat kondicionáló iszamlós alvilága fölött – annak

mintegy fittyet hányva – mennyi nonkomform varázs kezdte kápráztatni a kortársakat. Korántsem „fényévnyi” távolságban – mint ő írja –, hanem legközelebbi háztáji gazdaságunkban, a szellem szabadságvágyának pázsitján kergetőzött a homo ludens a homo sapienssel. A vizsgált évtized során páratlanul gazdag és színes kavalkád a sportarénákban, a színház-, a film-, a képzőművészet, a modern irodalom, a technika, valamint a szexuális önrendelkezés non-policy szféráiban. Ami maradandó, az tobzódó multtagadás, mint a reneszánszban: ki emlékszik manapság a kor – anno nagyhatalmú – politikus percmberkéire, miközben da Vinci és Michelangelo közismertebb, mint valaha. A kilátás, a történelmi perspektíva biztató: alig fél évezredet kell várunk, amíg Horthy is, Kádár is az érdektelen „ki emlékszik rájuk?” amnéziába vész, miközben Bartók zenéjében, Mednyánszky vagy Egry József képeiben változatlanul „élőként” gyönyörködhetünk. S alkalmasint Cseh Tamást említik majd úgy, mint manapság Tinódi Lantost.

Szabó Csaba másik felvetése már korhoz – korszakhoz – kötöttebb. Nem jogosulatlan a magyar államszocializmus periodizációját újra napirendre tűzni, mivel az – kilencvenes évekbeli megpendítése nyomán – anélkül halt el, hogy érdemi diskurzust indukált volna. S e téren Rainer M. János nemrégiben vízbe dobott újabb analógia-kavicsa sem gerjesztett vitahullámot. Talán azért nem, mert a Rákosi-kori referenciacyklusok – 1953–1955 pró és kontrája – nem elég markánsak. E torzóban maradt próbálkozásokhoz passzítani a Kádár-korból akár a konszolidációs-reform '60-as éveket, akár a visszavételnek tekintett '70-es dekádöt, belefér egy „eljátszom a gondolattal” asszociációba. Kérdés, hogy a kiindulópontok megfelelőek-e az összevetéshez. Ha Kádár újrászíri dramaturgiájához kell vérbő librettó, inkább van keresgélnivaló a revelatív fordulat körül. Ami addig volt, az 1956-ban – az államszocializmus tábornörténetében egyedülálló módon – megbukott, s úgy bukott meg, hogy az archetípus renoválása sem kívánatos, sem kivitelezhető nem volt. 1956 sokkal inkább lehetne valamifajta remake-ciklikusság kiindulópontja. Ezt viszont most – egyelőre – függőben hagyjuk, mert a szerző is részletezés nélkül áll meg a gondolat felvetésénél. Ha pedig visszazárjuk ezt a multszemléletet az írás elején felvillantott távlatos perspektívához, akkor a vizsgálati spektrum is másutt keresendő. A gondolatmenetet konzekvensen folytatva nem az a centrális kérdés, hogy a szocializmus Kádár-kori második kiadása mikortól más és mennyiben rendszer-hungarikum, hanem az, hogy harmincéves fennállása során milyen „rendszer-indifferens” teljesítmények nevesíthetők mint a Kárpát-medencei magyar kultúrtáj civilizációs produktumai. Folytatható-e az a sor, amelyik a Kodály-módszerrel, Jancsó Miklós filmjeivel és/vagy a Rubik-kockával indítható...

A metamorfózis jegyeit mutató korfordulat értelmezése szempontjából mond érdemlegeset Simon István. Kádár úgy teremtett virtuális politikai piacot, hogy lépésről lépésre depolitizálta azt az alattvalói sokaságot, amelyet – itthon! – a maga oldalára kívánt állítani. Ez meglehetősen rafináltsággal történt. Rákosi megveszett azért, hogy „megnyerje” a terroruralommal alávetetteket, noha az ab ovo – és ab ÁVO – anakronizmus volt. Kádár viszont rendszerét inkább csak tudomásul vétetni akarta, de nem kívánta meg hozzá az egyszerre álságos és harsány naponkénti hozsannát. Periférikus, de nem teljesen negligálandó mellékszála ennek a legitimációs piacnak az emigrációs politika.

Az emigrációt úgy rekeszti ki a honi ügyletekből, hogy annak – mondjuk így – „jobb-
oldalát” nemlétezőnek tekinti: akiről nem veszünk tudomást, az nincs! Az emigrációs
baloldalt – elsősorban megosztással – semlegesíteni próbálja, mert számot vet azzal,
hogy az aposztata disszidencia inkább bír véleményformáló befolyással Nyugaton mind a
kulisszák mögött, mind pedig a polgári nyilvánosságban. Rendszergazdaként nem áll ve-
lük szóba, de elutasítás közbeni diszkrét megkönyékezéssel jelzi: számon vannak tartva.
Ezt félreértve hitte az emigráció, hogy kalkulálnak is velük. Csalárdság az egyik, önálta-
tás a másik oldalon. E haszonelvű hitegetésből Kádár annyit kamatoztatott, amennyi a
rendszer fokozatos szalonképessé kozmetikázását szolgálta a Nyugat felé.

Ehhez a nemzetközi szálhoz csatlakozik Kiss András tanulmánya: újratagolódás a
szatellitek táborába az úgynevezett berlini kérdés kapcsán. Adatgazdag leírással erősíti
meg külpolitikai vonatkozásban a kádári vezetés csirázó (még inkább csak keltető-
ági) másság ambícióit. A kötelezően elvárt alkalmazkodás, „felsorakozás” deklarálása
közepette fel-feltűnik annak a jelzése, hogy az internacionalista szolidaritás kívánalma
milyen fogyasztási-ellátási gondokat generálhat, s hat vissza az Magyarországra konszo-
lidációs moratóriumként. Garadnai Zoltánnak a francia kapcsolatra összpontosító írása
mindezt azzal egészíti ki, hogy Kádár ugyan az enyhülési politikát „fellazítási taktika-
ként” értékelte, ezzel együtt sikerként könyvelte el Magyarország – súlyával arányos –
visszakapcsolódását (visszafogadását) a megosztott Európa diplomáciai téncrendjébe.

Soós Viktor Attila egyházpolitikai tárgyú dolgozata egy általános és egy speciális kor-
mozzanatra hívja fel az olvasó figyelmét. 1) A konszolidációs váltás e téren mintha szán-
dékolt késleltetéssel – újfent tömeges megtöretés közbeiktatásával – indult volna. 2) Az
Állami Egyházügyi Hivatal csak a hatvanas évek közepétől kapott valamelyest „önállóbb”
mozgásteret, miután az állambiztonsági szervek egyfelől magát az intézményt is hatha-
tósan átszöttek, másfelől hírszerző hálózatuk „az egyházi körökben történő teljes elmé-
lyülésbe torkolt”. A nyelvileg is bice-bóca eufemizmusról a ködgomolyt elpárologtatva
tűnik elő a lényeg: a világi ügynökök regimentjéhez képest azért veszélyesebb a kleri-
kus ágensekről számot adni, mert utóbbiak egyházaik stallumbirtokosaiként szolgáltak
trónt is, oltárt is. A recenzensnek úgy tűnik, mintha az aktuális válaszkeresések a kolla-
boráció és a viktimológia damaszkuszi zarándoklatának egy-egy stációjánál cövekelnének
le. Egymást antitételezik, perlik, s ennek megfelelően egymást kiegészítően statikusak
a forgalomban lévő interpretációk. Holott mind az állami, mind az egyházi létállapot
változóban volt. E dinamikus térben zajlott a klerikusok egyedi ön-újrapozícionálása
egyházi tisztségükben éppúgy, mint a rejtett hálózatban. Alighanem e tárgykörben is
annyi időnek kell majd eltelnie, mint a már említett reneszánsztól napjainkig, hogy a
manapság – úgymond – elvárt *Zeitgeist* fonáknézet színére is rákérdezzünk Tacitusszal: e
kontraszelektált garnitúrának nem volt-e valamelyes része abban, hogy a hit és a hívek
társasága mégiscsak átvitetett a – Nagy László-i – túlsó partra? De nagyon nem mindegy,
hogy ezt ki mondja. A magyar katolikus nobiletas zöme ezt öngazolásként szuggerálja.
(A jezsuiták esetében kezd a kívülálló „világi” mérlegkészítés is errefelé billenni.) Tö-
megdemokráciában viszont – ha van olyan, és az egyház valóban igényli a társadalmi
beágyazottságot – a legitimáció is előjelet vált: *Quod licet bovi, non licet Iovi...*

Soós komor viktimológiája után mondhatni üde színfolt Reisz T. Csaba minuciózus leírása az úgynevezett *mormon akció*ról, a régebbi egyházi anyakönyvek mikrofilmzésének történetéről. Először nem értettem az anyag ideillesztését. A dolgozat vége felé kezdtem magamat azzal hitegetni, hogy megvilágosodtam. A zenészeknél mindennapos ellentpontozással éltek a szerkesztők. Miközben még egészségpályás letámadással zajlott az egyházak móresre tanítása az auláktól a börtöncellákig, ugyanazokban a püspöki aulákban „békés koegzisztencia” jellemezte az illetékes egyházi ordináriusok, a még illetékesebb Egyházügyi Hivatal, a jóváhagyó belügyi és a kultuszminisztérium, valamint az autentikus levéltárak – mindenekelett a MOL – tevőleges együttműködését. Az *omnia vincit amor* analógiájára mondhatnók, hogy *omnia vincit cultura* – némi dollárt is fialtatva –, de ez értelmiségi önámítás lenne, ha a mormon akció nem hozott volna érdemleges levéltárosi-történeti tudásgyarapodást is.

Sokkal inkább volt önámítás az, amivel az *osti* és *westi* fiatalok érkeztek Magyarországra Germánia két feléből a hatvanas évtizedtől kezdődően, abban a reményben, hogy innét könnyebb a szabad világba „dobbantani”. Ketten is írnak arról a kötetben, hogy lehetett bár a szerelem határtalan, Magyarország nem volt az. Sőt mi több – tudjuk meg Katona Klárától –, akkoriban „az államhatár egyben frontvonal” is volt. S hogy mennyire az volt, érzékeltethető egy tőle vett adatképpel. Míg az úgynevezett *baráti* – északi és keleti – határszakaszokon (Csehszlovákia, Szovjetunió, Románia) 1-2 fő volt a kilométerenként rendszeresített határőrszemélyzet, addig az *ellenséges* osztrák határvonal mentén 18 fő jutott minden egyes kilométerre, ami mechanikus visszaosztással 55 méterenkénti „élőerő-telepítést” ad ki. Ehhez társult még egy 1000–1500 fő között mozgó titkosszolgálati ügynöklétszám, ami azt jelenti, hogy – az egymillióra rúgó telepített akna, illetve drótkerítés mellett – az úgynevezett határsávban kilométerenként 3-4 megbízható civil is besegített a nyugati határvédelembe.

Ezzel már az *Alltagsgeschichte* zezugaiba merülünk alá. Németh László Sándor arra hoz példát, hogy miként tette tönkre a szerelmet a kontinenst megosztó vasfüggöny, Tóth Eszter Zsófia meg arra a tragikomikumra, hogy a házasságban gyakorta elillanó szerelem renoválására a pártbizottságot vélte legilletékesebbnek egy mellőzött feleség, hogy azután megcsalata mellett pártja és abba vetett hite is faképnél hagyja. Ugyancsak mindennapokból ellesett „pillanatfelvétel” Katona Csaba literátor-montázsja, vagy éppen a székesfehérvári vadásztölténygyár metamorfózisa. Ha egy technikatörténetnek is hódoló kollégám recenzeálná ezt a kötetet, joggal méltatná a Videotonról szóló írás erejéit. De alighanem ő is hozzáfűzné csendesesen: a magyar televíziózás (műszaki) kezdeteiről szólva aligha mellőzhető legalább néhány mondat az Orionról.

A jó értelemben vett leghagyományosabb forrásreferáló dolgozat Kocsis Piroskától került a kötetbe. „A munka világába” kalauzol el bennünket, mindvégig úgy, hogy tiszteletet parancsolóan marad a levéltáros szakreferens pozíciójában. Nem „történészkedni akar”, hanem a kutatók – kutatótársak – figyelmét tereli a témába vágó korszakspecifikus részletek felé. Csak két mozzanatot emelek ki az általa felvillantott forráscsokorból. A Kádár-korszak konszolidációs „nagy menetelésében”, a hatvanas évek első felében még igencsak jelen volt a – politikailag nemlétezőnek nyilvánított – (férfi)

munkanélküliség, de ennek pertraktálását egyszerűen kitiltották a nyilvánosságból, s a korabeli statisztikai összeállításokban is hiába keresnénk. A minisztériumi kimutatásokban viszont rögzítődtek és fenn is maradtak az erről szóló intern jelentések. Nem ennek elágazásaként, hanem önálló (külön kezelt) ügyletként okozott szerteágazó, az egész országra kiterjedő feszültséget a nők vehemensen szorgalmazott munkába állítása, miközben nem volt meg hozzá a kívánatos munkahelykínálat. A tényrögzítő utalás messze nem tükrözi a „katasztrófahelyzetről” szóló korabeli dokumentumokban megjelenő miliőt, illetve a kölcsönös – hivatali és munkavállalói – indulatokat, amelyeket közreadójuk gondosan válogatott szemelvényekkel illusztrál.

Mikó Zsuzsanna írása kilép a kötet időköréből. Az 1963-as közkegyelemtől az ezredvégi kárpótlásig szerkeszt folyamatábrát. Kulcsfogalma viszont az „ügynevezett megbékélési törvény” lehetségessége, és az ehhez kapcsolódó kodifikációs nekifutások felemássága. Az olvasó számára a fiskális-politikai paragrafusfabrikálás napi vesződtségénél sokkal lényegesebbre kérdez rá a gondolatmenet: meddig tart a háború, s meddig tart annak materiális és mentális jóvátétele? Legyen bár az tradicionális értelmű, vagy éppen – lélekdermesztő előtaggal toldottan – hidegháború. A balsors-változatok bontását nem mindig lehetővé tevő adatösszesítésekből az derül ki, hogy szépapáink önámító vitézkedéseinek vagy oktan meghurcoltatásainak hadiadóját – lett légyenek a kárvallottak akár barna, akár vörös lágerekbe deportáltak/elpusztítottak – a dédunokák manapság is fizetik, legfeljebb nem tudják, hogy a részleges kárpótlás erről szól.

Hol vagyunk még ehhez képest a szélesebb horizontú társadalmi megbékéléstől? Lehet-e a sokféleképpen fragmentált, de egyöntetűen frusztrált utódreceptciók közepette kollektív – „békévé oldja az emlékezés” – szociálpszichológiai regenerálódást elvárni? Egy nem manapság kitalált „keleti nyitás” részeként a szigetvári kirohanás mezején már békésen egymás mellé ültethető Szulejmán és az „öreg Zrínyi” a régmúltról való közgondolkodás nemzeti emlékparkjában. Na ja, azóta közel félezer év telt el, őket immár a kihült történelmi emlékezet tartja számon. Ehhez képest az elmúlt század szélső jobb- vagy baloldalán buzgólkodó figurákat aligha kíván a „forró” kollektív emlékezet nemzeti emlékhelyeken viszontlátni. E tekintetben a felmerülő igény nem feltétlenül közszükséglet. A kötet címét kölcsönözve, e tárgyban egy fellazult tételben vizionáló szimbolikus nemzetpolitikai ambíció is sokára számíthatna társadalmi konszenzusra. Ha egyáltalán. Talán még Károlyi Mihály és Tisza István is hamarabb lészen egy asztalhoz ültethető a *futurum perfectum* Nemzeti Kaszinójában.

Akkor – hogy a következő írásra utaljak –, amikor a rezortminisztérium kultúrpolitikai kollégiuma nem a kultúrharc omnipotens tervtanácsaként működik majd, mint a hatvanas évek elején is, hanem a kultúrmecenatúra kormányzati kompetenciájába tartozó hányadának respektussal is bíró tanácsadó testületként. Keresztes Csaba azzal mond igazán újat, ami hiányzik a regesztából: ahhoz képest, hogy Aczél Györgyöt a Kádár-korszak „kultúrpapájának”, helyettesi státusához képest „a miniszter első felettesének” szokták volt aposztrófálni, a kinevezését követő első három-négy évben nevezettnek egyetlen megörökítésre érdemes reflexiója sem lett volna hivatali stábjá körében? A kérdőjelhez ezúttal hiányjel is társul.

A kötetet gondozó intézménytől elválaszthatatlan *genius loci* is megköveteli, hogy ne hagyjam említés nélkül – a szerzők között szeniornak számító – Lakos János írását. Ő a magyar levéltárügy világháború utáni fordulatot történetébe helyezi el a Levéltári Híradó, s még inkább a Levéltári Szemle fogantatását, számárköhögéses és himlőhelyet hagyó gyerekbetegségeit, nem feledkezve meg a lap szakmakarbantartó funkcionális érényeiről sem. Egyes idézetei nyomán az az olvasó benyomása, hogy – Cicero közismert szállóigéjét követve – példabeszédekkel siet napjaink beszámolóképzésére kötelezett archiváriusainak a segítségére. Az 1950-es levéltár-államosítások után másfél évvel már úgy szólt a referáda, hogy a kötelezően elvárt „fejlődés eredményeit [...] a beérkező szovjet levéltári tapasztalatok [...] tovább szélesítik”. Akkoriban „a magyar kultúrforradalom döntő szakaszában” voltak. Manapság a fülkeforradalom és a levéltári újraállamosítás hozadéka van napirenden. Amellett, hogy levéltáros körökben Borsa Iván neve fogalommá patinásodott, lapjáról is elmondható: jövőbelátó módon készített „levéltári segédletet” a mostanság íródó számadásokhoz.

